

עוד על סידור הגר"א

נוסח הגר"א בכללותו והסידור המחודש "אזור אליהו" בפרט כבר נסקרו ע"י גדולים וטובים ממני מכיוונים שונים¹. העמל והיגיעה וההבנה וההשתדלות של המהדירים ניבטים מכל שורה בו. עתה ברצוני לברר את מידת שיטתיותה ו"מקצועיותה" של עבודתם².

מטרת מהדירי הסידור ברורה: יש בו ניסיון "לכנס את הידוע לנו בשם הגר"א" בענייני התפילה. ברם, כידוע לא רשם הגאון את כל נוסח התפילה, כי אם הובאו פה ושם בשמו ובשם תלמידיו הערות על הנוסח המקובל בזמנו; הקושי העיקרי העומד איפוא בפני מהדיר מסוג זה הוא קביעת הנוסח שעמד לפני הגאון, ושאליו מתייחסים שינויי הנוסח של הגאון. בעומדם לפני "בעיה חמורה" זו, כלשונם, קבעו המהדירים (עמ' 25): "נוסח התפילה בליטא היה נוסח פולין, וקרוב לוודאי שהגר"א התפלל בנוסח שהיה מקובל בתקופתו ובמקומו". כללי העריכה, אם כן, שאימצו המהדירים לתשתית שתעמוד ביסוד נוסח "אזור אליהו" הם³:

א. "לנגד עינינו היו למעלה ממאתים סידורים שנדפסו בשנים רע"ג-תק"ס ובראשם סידור ר' שבתי סופר וסידור ר' עזריאל ור' אליה ווילנא... נוסח הסידור שלפנינו מושתת על סידורי רש"ס ור"ע ור"א ווילנא"⁴.

- 1 ד' קמנצקי, "נוסח הגר"א" - האמנם נוסח הגר"א הוא?; ישרון, ה (ניסן תשנ"ט), עמ' תרטו-תרכב; י' קטן, "על נוסח הגר"א בתפילה", המעיין, לט (תמוז תשנ"ט), עמ' 47-54; א' הלוי, "על סידור אזור אליהו", המעיין, מ (טבת תש"ס), עמ' 53-55; י' תבורי, "סידור הגר"א", בתוך: הגר"א ובית מדרשו (מ' חלמיש, י' ריבלין ור' שוח"ט עורכים), רמת גן תשס"ג, עמ' 11-25 (ואחריו תגובה של המו"ל י' וינוגרד). על "נוסחאות" והגהות הגר"א ככלל, ראה ד' יצחקי, "הבנת דברי הגר"א על דעת אומרים", ישרון, ה, עמ' תקב-תקלז. בדבריי הבאים אני מתייחס לנוסח ולהערות שבמהדורה החמישית ("מהדורת הטורי", ירושלים תשס"ו), ובשעת הצורך אני משווה בין המהדורות השונות של הסידור 'אזור אליהו'.
- 2 המתפללים אמורים 'להסכים' לכללי בירור הנוסח שהינחו את המהדירים, והמהדירים אמורים לעמוד באופן שיטתי באותם כללים, ובכך להציג לפני המתפללים נוסח מתוקן.
- 3 עמ' 26. החלוקה לסעיפים היא שלי.
- 4 לדברי המהדירים (עמ' 25): "קשה להצביע על סידור או סידורים שהיו מקובלים שם בתקופת הגר"א, וזאת עקב העובדה שבמזרח אירופה כמעט ולא היו בתי דפוס שהדפיסו סידורים באותה תקופה... **הרוב המכריע של סידורי אשכנז-פולין באותה תקופה היה בנוי על נוסחת סידור ר"ע ור"א...**"... לאור זאת תמוהים כמה מדברי המהדירים, כגון עמ' לב: "ויתהדר. הדלת בפתח - כ"ה בסידור רש"ס... וכ"ה בס"י נוסח אשכנז וכן גם בסידור ר"ע

ב. "השווינו את נוסחאותיהם לנוסחאות סידורי אשכנז שלפניהם, וכאשר נטו מן הנוסח הישן, או כשנוסחאות שני הסידורים לא תאמו, הכרענו עפ"י נוסחאות הסידורים שאחריהם שהיו מקובלים בימי הגר"א".

ג. "בהתייעצות עם ת"ח המצויים בנושא, החלטנו שלא לקבל את חידושי רז"ה כשחלק על הנוסחאות הישנות... ובאשר לשינויי סאטאנוב - קלות דעתו וחוסר אחריותו מוכחות מתוכם".

מסעיף ב עולה שבמקרה ששני הסידורים (רש"ס ור"ע ור"א) כאחד נטו מן הנוסח שהיה לפנייהם - נקבע הנוסח עפ"י הסידורים המאוחרים יותר. לא ברור מהו הכלל במקרה שרק אחד מהם נטה מן הנוסח; לכאורה אופן זה כבר כלול במקרים בהם "נוסחאות שני הסידורים לא תאמו", היינו שאף במקרה זה מוכרע הנוסח על פי הסידורים המאוחרים. לפיכך תמוה לשם מה הטריחו עצמם המהדירים ועיינו בלמעלה ממאתים סידורים ישנים, שאין שום אפשרות בעולם שהנוסח יקבע על פיהם מלבד כששתי הנוסחאות (רש"ס ור"ע ור"א) תואמות את נוסח הסידורים הישנים? דא עקא, למרות שהמהדירים הקפידו לעיתים קרובות לציין את מקורם כ'ס"י (= סידורים ישנים), ברוב המקרים לא הובהר בהערות האם מדובר בסידורים ישנים הקדומים לרש"ס או המאוחרים ממנו; אין צריך לומר שהדבר מקשה מאוד על המעקב אחרי עבודת המהדירים.

לגבי מאתיים ולמעלה מכך הסידורים הישנים, מסתבר שבכל מקום שהובאו מדובר לפחות ברוב מרעיע של אותם סידורים (שכן לא יעלה על הדעת שכולן מתאימות ושכולה אין בהם)⁵. יש לשים לב גם לדברי המהדירים ב"לוח הקיצורים" שבראש הסידור: "ס"י - סידורים ישנים (הכוונה לסידורי אשכנז שנדפסו עד לסידור רש"ס, לעיתים כללנו בשם זה גם סידורים יותר מאוחרים קודם תקופת הגר"א)". אמור מעתה, סידורים כמו של ר' וואלף היינדהיים או סידור עבודת ישראל אין להם משמעות כלפי הנוסח כאן⁶. כמו כן, לא נזכר בשום צורה בדברי המהדירים שיש מקום לסברות, לרגשות (הגונים ככל שיהיו) או להגיון בקביעת נוסח התפילה.

ור"א ווילנא, אבל בס"י נוסח פולין מנוקד בקמץ". ראה דוגמא נוספת בעמ' כה לעניין תיבת זָכָר. ועוד, קשה להשתכנע שלמעלה ממאתים הסידורים שהיו לנגד עיני המהדירים, כולם נמנים על נוסח פולין.

5 היה מעניין לבדוק האם בכל מקום שהובא שרוב ס"י סוברים כך ומקצתם אחרת וראה למשל עמ' יח) מדובר בבדיקה דקדקנית או בהתרשמות ראשונית (השוואה בין מהדורותיו השונות של הסידור יכולה לתת איזשהו מושג בנדון). למשל, בעמ' כא הובא: "בפי עמו. סידור כ"י וכן הוא בכל ס"י ודלא כמג"א...". אך ראה נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 478: "הנוסחא 'בפה' לא באה לעולם במאה ה"ט"ז בצפת; היא היתה נפוצה הרבה, ומותר לומר שהיא היתה הנוסחא השלטת בחוגים צרפתיים-אשכנזיים מן המאה ה"ג ואילך, לכל המאוחר. סידורי-תפילה ומחזורים כתבי-יד מימי הביניים מספקים לנו שפע של עדויות לכך ומבחר מהן יובא בהמשך דיוננו".

6 כדי לקבל מושג כלשהו על מאתיים הסידורים שהיו לנגד עיני המהדירים, ערכתי ספירה מדוקדקת של כל האיזכורים של הסידורים השונים שמופיעים בסידור, למרות שרבים

כדי לבדוק אם עמדו המהדירים במשימה שנטלו על עצמם עקבתי אחרי מה שרשמו המהדירים ב"הערות רבות בעניני נוסחאות התפילה"⁷ המעטרות את שולי הדפים, ואשר אודותם נאמר בראש הסידור (עמ' 5) ובמבואו (עמ' 27) שהם באו במקום "כל שינוי מהנוסח המקובל (במופע הראשון שלו)"⁸. הציטוטים שיובאו להלן, בדרך-כלל בתחילת כל פסקה, מכוונים להערות הנ"ל, ובמקום שהביקורת ברורה נתתי לדברים לדבר בעד עצמם. עברתי על 80 העמודים הראשונים בלבד, ובנוסף לכך ליקטתי ממה שהיה רשום אצלי, לפיכך יש להתייחס להערות כאל דוגמאות משקפות בלבד.

א. הכרעות שהן ההיפך (לכאורה) מדעת הגר"א

1. עמ' ה: "שלא עשני גוי. כ"ה בסידור כ"י וכ"ה בהרבה ס"י, אבל בבהגר"א ס"י מ"ו ס"ק ח' משמע שדעתו לומר שעשני ישראל כמו שנמצא בהרבה ס"י אחרים".

2. ידועה עמדת הגר"א לגבי שינוי המנהגים ונוסח התפילה ותיקונם עפ"י תורת הקבלה, וקצף רב יצא על כת החסידים בעטיו של עניין זה⁹. בין השאר כתב הגר"א: "אין איתנו יודע עד מה מתעלמות חכמה בדרכי ה' ואין לנו עסק בנסתרות, אלא העיקר הוא לילך בדרכי התורה ולא לזוז ממנה ומן מצוות ה'" (ביאור משלי, פרק ל פסוק א). אולם בסידור נמצאים כמה שינויים קבליים, מהם אביא כמה דוגמאות. בעמ' סט מופיעה תחינת "ברוך שמייה", שמקורה מספר הזוהר. בהערות נאמר: "...מקור אמירתו כנראה מהאריז"ל ובס"י לא מופיע אלא במאוחרים שבהם"¹⁰. אבל

מהם אינם באים לשמש ולברר את הנוסח, אלא צוינו כסידורים שמהם ואילך השתקע נוסח משובש מסויים וכדומה. כמובן שלא מנתי את הסידורים הרגילים והנפוצים, שנזכרים לעיתים קרובות בהערות: סידורי הגר"א ותלמידיו למיניהם (כולל שער הרחמים), רע"ג, רוקח, רש"ס, של"ה, ר"א ור"א מוילנה, רז"ה, ווי"צ, ר' יעקב עמדין, אוצר התפילות, דרך ישרה ולבעל 'קיצור של"ה', עיון תפילה, רו"ה, עבודת ישראל, וילנה והורודנה (סידור נהורא), תיקוני שבת. הבדיקה העלתה 61 תוצאות בסך הכל, וכמחצית מהם, היינו 29 סידורים, נזכרים פעם אחת בלבד; 17 נזכרים פעמיים בלבד; 5 מופיעים שלוש פעמים בלבד; 4 מופיעים ארבע פעמים בלבד; ואחד מופיע חמש פעמים. עוד חמש סידורים נזכרים ביתר תכיפות, 7-11 פעמים.

7 נוסח השער.

8 וגם על נקודה זו יש לעמוד, שהרי כל המתמצא אף במעט בסידורים של ימינו יודע שאין שום נוסח מקובל, והכל ככל העולה על דעת המדפיס.

9 ראה אליאד, הגאון, א, עמ' 281-273; ג, עמ' 966 ואילך ובפרט עמ' 995.

10 ראה מ"ש ר"א ברלינר, כי זו "הזנה לראשונה בתפילת יחיד באיטליה בשנת ש'; ומשנת שנ"ט (מ"סדר היום)" התפשט על מנהגי התפילה, ורק אחר כך היא נכנסה גם לסידורים. מקודם נועדה תפילה זו לשבת בלבד, אחר כך התפשטה גם על ימות החול - אבל רק בשביל יחידי סגולה; אולם תיכף ומיד ראו את עצמם כל קהל המתפללים כיחידי סגולה" (כתבים נבחרים, ירושלים תשכ"ה, כרך ראשון עמ' 32).

הגר"א אמרו כדמוכח ממע"ר סי' קס"ד...". וזו לשון 'מעשה רב' הנזכר: "בשעת הוצאת ס"ת, אף ביו"ט ובימים נוראים, אין אומרים רק **בריד שמיה** ולא שום רבש"ע וי"ג מידות".

לדעתי קשה להסיק מתוך פסקה השוללת אמירת רבש"ע וי"ג מדות, שיש לומר בריד שמיה; אין מקור **חיובי** המצביע על כך שהגר"א אמרו, ויתכן מאד שהסופר, מאחר שלא עסק בנידון אמירה זו, כתב מתוך שטפיה דלישנא 'בריד שמיה', וכוונתו היתה שממשיכים כרגיל, בלי תוספת מיוחדת בעבור יו"ט. וכי ניתן לדייק בלשונו של מעתיק 'מעשה רב' כבלשון אחד הראשוני? מכל מקום, ודאי שאינו **מוכח** שאמרו! והרי הגר"א הקפיד שלא להוסיף בנוסח התפילה בציבור על מה שקבעו חכמים משום טורח הציבור!¹¹ וראה מ"ש בספר שבלי הלקט (סימן עז): "אבא מרי ר' אברהם זצ"ל הנהיג לומר בכל שבת ויום טוב כשמוציאין ספר תורה לקרות בו פסוקים של שבחות, אין כמודך וכו' כסדר הכתוב בסדורים בשלשה רגלים, עד יגדיל תורה ויאדיר. והיה הדבר נראה טורח צבור וקשה בעיניהם על **שינוי המנהג**". המדובר, כאמור, בחומר עניין טירחא דציבורא בשעת הוצאת ספר תורה, ובמספר פסוקים מועטים. מדברי 'שבלי הלקט' למדנו אף על חומר ענין שינוי מנהג, דבר שהקפיד עליו הגר"א מאוד, ומהיכי תיתי לומר שבדבר זה התעלם הגר"א מכל אלה, וקבע בסדר התפילה תחינה שמקורה בזוהר?

יתירה מזו, הרי גם בספר הזוהר משמע שיש לאומרו בשחרית (**או** מנחה) של **שבת בלבד**, כפי שלמדו במשמעות הזוהר כל חכמי הקבלה¹², משום שתחינה זו הובאה בתוך ענייני שבת¹³. וקשה להניח שהגר"א שאיזן וחקר מקור כל מנהג והלכה, נטה אחר מנהג ההמון ואמרה גם בימות החול.

והנה, בעמ' רכב, בתפילת שחרית של שבת נאמר בהערה: "בריד שמיה בשבת. צ"ע איד אומרים בשבת בריד שמיה, שהרי לדעת הגר"א אין לומר בשבת תחנונים שלא באמצע התפילה - הגהת אמרי נועם ברכות מ"ח ב'¹⁴. ועי' מ"ש לקמן ביקום פורקן

11 ראה מעשה רב סימנים כו, נג, סו, ששלל את כל האמירות השונות, והביא ב'מעשה רב השלם', ירושלים תש"ן, עמ' לז בשם "לקוטי דינים ומנהגים מהגרנ"ה הלוי" שטעמו משום טירחא דציבורא. ולשון 'תוס' מע"ר ס"ק ז' המובא שם: "כללו של דבר, אין לקבוע פסוקים ומזמורים בצבור **זולת** שיר של יום".

12 האריז"ל - פרי עץ חיים שער י"ט שער השבת ושער הכוונות; מהר"ם זכות - אגרות הרמ"ז סי' טו; הרחיד"א - מחזיק ברכה סי' רפב והגהות תפילת ישרים; רי"ח סופר - כף החיים או"ח סי' קלג ס"ק יא. וכן הביאו המגן אברהם ושאר אחרונים בשם האריז"ל.

13 כמ"ש הרחיד"א שם: "דהזוהר עסוק שם בתפילת שבת כמבואר שם ודף רה, ומאחר דעסיק ואתי בצלותא דשבתא מה יוכיח הוכח מלשון 'כדי מפקין ס"ת' וכו', הא בשבת מיירי. ומ"ש הרב מג"א משם כתבי האר"י זצ"ל כן הוא האמת... ומאי דנהיגי המון ישראל לאומרו אף בחול אין להביא ראיה מזה... ולחכמי המדע הדבר מבואר דעיקרו במנחת שבת, וזה השמיענו הרב מהרח"ו זצ"ל דרבינו האר"י זצ"ל היה אומרו בשחרית וכדמשמע בזוהר".

14 והיינו שלא כהתפיסה המקובלת "דאינו אסור שאלת צרכיו אלא כשמבקש על חולי או

בשם ספר אור חדש, **דהיכא שתיקנו תפילה דוקא לשבת – שאני**, וא"כ אולי ה"ה הכא שעיקר זמן אמירת בריך שמייה הוא בשבת". אך לפי עיקרון מחודש זה מדוע קבעו המהדירים באופן חד משמעי בעמ' רל לגבי התפילה שמוסיפים לפני ברכת החודש: "ולדעת הגר"א פשיטא שדינה כדן בקשות שאין אומרים בשבת?"

3. עמ' צג: "ובביאור הגר"א לישעיהו י"ב א' מבואר שהשינוי לנחמנו הינו דוקא בשבת אבל לא ביו"ט, דטעמו ע"ד הקבלה ולא משום איסור אמירת תחנונים"¹⁵.

4. עמ' קעד: "וינוחו בה (בליל שבת), בו (בשחרית ובמוסף), בס (במנחה). כ"ה ע"פ בהגר"א למשלי ע"ד הקבלה".

5. עמ' רצו: "ויתן לך. מופיע בכל ס"י... וברור שאין זה בגדר הוספת מזמורים בציבור ששלל הגר"א. ועמ"ש לעיל בענין ברכי נפשי ובתחילת מוצאי שבת". ובענין ברכי נפשי נאמר כך: "בימות החורף א"א ברכי נפשי. אעפ"י שבכל ס"י איתא. מ"מ ליתא בראשונים... והביאו הרמ"א. ונראה שהגר"א לשיטתו דאין לקבוע פסוקים ומזמורים **בציבור**... ועמ"ש לקמן בויתן לך". מדוע 'ברכי נפשי' שנאמר ביחיד נחשב כמזמורים שנאמרים בציבור, ואילו 'ויתן לך' שנאמר בציבור - לא? גם בתחילת מוצאי שבת נאמר כך: "בכל סידורים ישנים מופיע קודם מעריב שני מזמורי תהילים, אך לשיטת הגר"א אין לקבוע מזמורים בציבור...", ולא נוסף שם שום חידוש.

6. בעמ' תיג, אחרי הציטוט ממעשה רב, נאמר בשם החיי אדם באותיות מוקטנות, שהגר"א היה אומר בהקפות הנוסח שנדפס בסידורים ואח"כ **אין כאלהינו** והאדרת והאמונה. ראה חיי אדם" כלל קנג אות ז: "**והגר"א** היה מקיף שבע פעמים ואמר הנוסח שנדפס בסידורים, ואח"כ **אתה הוא אלהינו**, והאדרת והאמונה, כמו שנדפס בסידורים". עכ"פ, בסידור עצמו, משום מה, לא הכניסו לא אין כאלהינו ולא אתה הוא אלהינו.

7. בעמ' שלה לא מופיע תפילת "ותערב" במוסף לשלש רגלים. בהערות נאמר שבפאת השולחן הובא בשם הגר"א שאין לשנות הברכה, משום שינוי ממטבע שטבעו חכמים. והכוונה לכל ההוספה, ולא רק לחתימה. ואולם, מוסיפים המהדירים, "בסידור אשי ישראל העיר המו"ל דע"פ מנהג הגר"א מוסיפים ביו"ט 'ותערב' אלא שאין משנים את החתימה... וכתב שם שכן נוהגים בירושלים, וכ"כ בספר ובלוח א"י". יש בוויכוח קטן זה, וכן בעובדה שאין שום התייחסות ב'מעשה רב' לנושא זה, כדי ללמדנו עד כמה מבורר הוא מקחו של הגר"א, ועד כמה אי אפשר לסמוך על שמועות כלשהם.

פרנסה ודומה, שיש צער לפניו" ומ"ב ס"י רפח ס"ק כב. וע"ע שם ס"י קפח ס"ק ט וס"י רצד ס"ק ב.

15 עוד בעניין ברכת המזון לשבת ראה מ"ש ר"ש אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 82; סדר רב עמרם גאון, מהדורת פרומקין, חלק שני, עמ' 38; א' מרכס, הוספות ותיקונים לסדר רב עמרם גאון, עמ' 10.

לסיכום: מן הראוי היה שהמהדירים יודיעו במבוא לפי איזה **כללים** בחרו את הגירסה "הנכונה", במקרה שיש כמה גירסאות בנוסח הגר"א.

ב. סטייה מנוסח פולין (או מנוסח סידורים ישנים)

1. עמ' ג: "מודה אני. אמירה זו יסודה בספר סדר היום ונתקבלה בכלל ישראל... לכן לא נמנענו מלהציגה אף שאינה מופיעה בס"י".
 2. עמ' ח: "עברה. בנוסח פולין ליתא".
 3. שם: "ומחבר רע. בנוסח פולין ליתא".
 4. שם: "ובמעשים טובים... כל זה ליתא בנוסח פולין".
 5. שם: "היום ובכל יום. בנוסח פולין ליתא".
 6. עמ' ט: "היום ובכל יום. בנוסח פולין ליתא. מאדם רע. בנוסח פולין ליתא".
 7. עמ' יד: "סדר הקרבנות. בכל ס"י כללה אמירת הקרבנות שלושה מרכיבים בלבד: פרשת התמיד, פרק איזהו מקומן, ברייתא דר' ישמעאל. וכ"ה גם בסידור כ"י אלא ששם נוסף סדר פטום הקטורת"¹⁶. הלכך תמוהה ההסתמכות על סידור כ"י, שאינו מובהק בסמכותו¹⁷, בהבאת סדר הקטורת שהוא ודאי תוספת קבלית.
 8. בעמ' נח הובא נוסח אבינו מלכנו לתעניות, למרות שלדברי המהדירים בהערה נוסח זה הינו חידוש והתאמה מאוחרת ומאולצת.
 9. עמ' סב: "חננו ועננו. כנוסח אשכנז המערבי. בס"י נוסח פולין..."; עמ' סג: "כי אתה הוא ה' אלהינו. כנוסח אשכנז המערבי. ובס"י נוסח פולין..."; ועוד כמה שינויים בתפילת והוא רחום¹⁸.
 10. עמ' קפ: "מנהג ישראל לברך את הילדים בליל שבתות ויו"ט (ובעליות אליהו כתב שהגר"א ברך את ילדיו רק בעיוה"כ האחרון לחייו)". ובהערה: "ברכת הבנים. בס"י לא מופיעה כלל. מצאנוה לראשונה בסידור עמודי שמים ליעב"ץ... מאחר ולא **מצאנו התיחסות הגר"א לנושא**, סידרנו כאן כמו שמצאנו בסידורי נהורא ורנ"ה".
- 16 סימוכין לסידורים הישנים ניתן למצוא בשו"ע הלכות תשעה באב וסימן תקנד סעיף ד: "ומותר לקרות כל סדר היום (דהיינו ק"ש וברכותיה' - מ"ב), ופרשת הקרבנות (היינו פרשת התמיד' - משנ"ב), ומשנת איזהו מקומן ומדרש רבי ישמעאל".
- 17 עד פסוקי דזמרה משתמשים בו המהדירים על כל צעד, ודברים רבים מוכרעים על-ידו; מן הדין שמבוא הסידור יעסוק בסמכותו ואמינותו. כמו"כ ראוי לברר מהימנותם של פירוש התפילה לרבי אברהם בהגר"א, שכמה פעמים סטה בבירור מדברי הגר"א המפורשים, כפי שהוער על כך בהערות פה ושם, ושל ספר 'אמרי נועם' על ברכות. גם ההבדלים המשמעותיים שבין מהדורותיו השונות של מעשה רב ותוספתיו, מעוררים צורך לברר יותר את מהימנותם.
- 18 בהקדמה לתפילת והוא רחום נאמר: "הנוסח שנקטנו הוא ע"פ סידור ר"ע ור"א ווילנא שהוא נוסח מעורב...". כמו כן בעמ' סה, בסיום התפילה הזו: "ור"ע ור"א שילבו את הנוסחאות בלי הסבר". לא הובהר מדוע ננקט נוסח זה, ולא נעשתה עבודה יסודית לבירור נוסח תפילה זו כמו בשאר חלקי הסידור.

אך לאחר שהובא בפירוש שהגר"א לא ברח את ילדיו **אלא רק** בערב יוה"כ האחרון לחייו, מה משמעות הדברים שלא מצאנו התייחסות הגר"א לנושא? ועוד, מהם הקריטריונים לקבוע שענין זה הפך ל"מנהג ישראל"?

11. בעמ' קפא הובא הפיוט "שלום עליכם", ובהערה נאמר: "בס"י ליתא, מצאנוהו לראשונה בסידור השל"ה (אמשרטרדם תע"ז) יחד עם תיקוני שבת וממנו העתיקו הסידורים שאחריו"¹⁹. אך באשר לתחינת "רבון כל העולמים" נאמר בהערות: "אע"פ שמופיע בסידור השל"ה ובסידורים שאחריו, לא הבאנו כאן כשם שלא הביאו רנ"ה בסידור... דלדעת הגר"א אין לאמרו דאין לומר בקשות ותחנונים בש"ק". מעתה, כלום מתקבל על הדעת שהגר"א אמר 'שלום עליכם'?

ג. הכרעה שלא עפ"י רש"ס ור"ע ור"א

ראשית יש לציין, שבמקרים רבים לא צויינה כלל דעתם של רש"ס ור"ע ור"א, גם כשהובאו בפירוש חילוקי דעות שבין סידורים ישנים (לדוגמא, עמ' ט: "לעולם יהא אדם..."), ולפעמים הובאה דעת אחד מהם בלבד (כמו עמ' יח: "אָחַת. כהפסק - כך ניקדו ר"ע ור"א, ובסידורים שלפניהם מנוקד בשני פתחים"). אם נוסח הסידור מושתת בעיקרו על שני הסידורים הנ"ל - מדוע אין התחשבות בדעתם?

1. עמ' כא: "חי העולמים. כן הוא בישתבח (מע"ר לב) ובבורא נפשות (בהגר"א רז, ד) והוא הדין כאן. אבל בכל ס"י הגירסא חי בפתח". בסידור רש"ס מסיק שצריך לומר בצירי. וראה בסמוך סעיף 5.

2. עמ' מב: "מחיה מתיים. היו"ד בסגול - כ"ה בכל ס"י... אבל רש"ס... ניקד בצרי... ור"ע ור"א קיבלו דעתו... אבל הסידורים שאחריהם לא קיבלו את דעתו... ורק רוו"ה הלך בדרכו והסידורים שבעקבותיו".

3. עמ' נג: "ואחר כך. כ"ה בכל ס"י (ובפתח). ודלא כרש"ס ור"ע ור"א שתקנו לאחר כן...".

19 זהו תיקון ממה שנכתב במהדורה השניה, שהפיוט הופיע לראשונה בסידור עמודי שמים לר' יעקב עמדין באלטונה תק"ה. אבל גם התיקון אינו אמת - ראה מה שכתב הביבליוגרף הנודע, נפתלי בן-מנחם, בספרו "זמירות של שבת", ירושלים תש"ט, עמ' קט, שתפילה זו מופיעה, כנראה, לראשונה ב"תקוני שבת", **פראג ת"א**. ולאחר שציין ל'כתבים נבחרים', מאת ר' אברהם ברלינר, עמ' 45, הפטיר: "מהדורות קודמות של 'תקוני שבת' לא עלה בידי להשיג בירושלים בימי מלחמה אלה". אולם ב'תקונים והוספות' שבעמ' רטו, כבר ציין בן-מנחם, כי "עם הדפסת הספר הגיע אלי סדר תקוני שבת, **ויניציאה נח"ת**, ונוכחתי, שגם כאן כבר נדפסו: 'שלום עליכם' דריבון כל העולמים' וכו'. עכשיו אפשר לשער, שכבר ב'תקוני שבת' הראשון, ויניציאה שני", נדפסו שלום עליכם וריבון כל העולמים". ע"כ דברי בן-מנחם. כפי הידוע לי, הפיוט הופיע לראשונה בדפוס ב**תיקוני שבת של שנת ש"ס** או ש"ע (הדפוסת אינה ברורה). אגב, בסידור לא צויין באיזו נוסח של שלום עליכם בחרו המהדירים; יעויין בספרו הנ"ל של בן-מנחם שהרחיב בנושא הנוסחאות.

4. עמ' קכה: "בשכבנו. הבי"ת רפה... ורש"ס ניקד בדגש ע"פ 'ובשכבך' ואינו מוכרח, וגם רוב סידורים שאחריו לא הדגישו. ואעפ"כ ר"ע ור"א קבלו דעתו... ובעקבותיו רוו"ה ועבו"י".

א. מנין שהוא ע"פ 'ובשכבך'? הרי רש"ס עצמו לא הזכיר שזהו מקורו! ב. מדוע אינו מוכרח, אחרי שרוב הסידורים המכריעים סברו כך? ג. יעויין בספר "מעשה איש" (יברוב) חלק שלישי, סוף עמ' קיז בשם ר"י אידלשטיין, שגם החזו"א סבר כן.

5. עמ' תטו: "האדרת והאמונה לחי עולמים". תמוה בעיני שחי נוקד בפתח תחת החי"ת ולא בצירי, הלוא בברכת 'ישתבח' הובא ממע"ר וכו"ה ב'דיוקים בנוסחי התפילה והברכות', וב'בורא נפשות' מביאור הגר"א, שהחי"ת צרויה. ושמא תאמרו: במקום שאינו מפורש שהוא בצירי נותרנו בפתח, כדאיתא בכל הסידורים הישנים - אומר לכם: הטעם בישתבח ובבורא נפשות הוא משום ש'חי' שלהם סמוך אצל 'עולמים', ולפי זה גם כאן צריך להינקד צרויה. והגאון ר' חיים בוכנר²⁰ דיבר מעניין זה באריכות בספרו אור חדש, עמ' קג-קד, והביא מהגהות רבו ר' שבתי סופר לשו"ע שכן הוא הטעם²¹.

ד. הערות מיותרות

במקומות רבים הוער בהערות, שר' זלמן הענה (רז"ה) או יצחק סטאנוב (בספרו "ויעתר יצחק", ובלשון המהדירים: 'ויי"צ'), או שניהם כאחד, שינו מן הנוסח. שינויים אלה אינם אמורים לעניין את המתפלל, מאחר שאין כל אפשרות ששנוייהם יתקבלו בסידור (כמבואר לעיל סעיף ג). מתעוררת תחושה שמדובר כאן במעין "התנכלות" מכוונת לאותם "משכילים", שמקומה אולי בהקדמת הסידור אבל לא בעשרות מקומות בהערות בגופו. כמו כן הובאו בסידור הפניות רבות לסידור רוו"ה ולסידור עבודת ישראל, שלא ברור מה מקומן בגיבוש הנוסח של סידורנו; מדובר כמובן במקרים ש"הנוסח המקובל" אינו מחייב הסבר לשינוי.

1. עמ' ה: "וויי"צ שינה מדעתו 'שלא עשני נכרי' ובעקבותיו רוו"ה ועבו"י".
2. עמ' י: "שבח. כ"ה בכל ס"י... ובסידורי התימנים (תכלאל) שבח".
3. שם: "תרום. כ"ה בכל ס"י... וויי"צ שינה ל'תרים' בלשון נוכח".
4. עמ' יא: "עטיפת הטלית והנחת תפילין... ובסידורי רוו"ה ועבו"י הוא [צ"ל הם] אחרי ברייתא דר' ישמעאל ולפני פסוד"ז, וכמובא בספרי מנהגי אשכנז".
5. עמ' יג: "לעסוק. בסמך - כ"ה בכל ס"י, לעשוק הוא משינויי וויי"צ ועבו"י".
6. עמ' יז: בכלי. בצרי - כ"ה בכל ס"י וויי"צ שינה לחיריק. ואכן גם רש"ס שינה לחיריק אך לא נתקבל שינויו...".

20 שקדם למג"א והיה תלמידו המובהק של ר"ש סופר, כמו שכתב בספרו: "כי כן כתב מורי ורבי החסיד מו"ה שבתי הסופר ז"ל...".

21 השווה למ"ש ר"א ברלינר, כתבים נבחרים, כרך ראשון, עמ' 147, ובמקורות שצין.

7. עמ' יט: "...והשמטת המילה 'בהן' היא משינויי וי"צ (אעפ"כ מצינו גירסא כזו גם בתו"כ ובאבודרהם)".
8. עמ' כא: "ובשירי דוד עבדך. **בסגול** - עפ"י סידור כ"י. אבל בכל ס"י הוא בשוא, והניקוד **בסגול** הוא **משינויי** רז"ה".
9. עמ' כג: "בהושענא רבה. אומרים פסוד"ז של שבת - כ"ה מנהג פולין, אבל ע"פ מנהג אשכנז המערבי אין שינוי". מאי קמ"ל בזה.
10. עמ' מד: "הסגול הוא משינויי רז"ה. **ואע"פ** שגם רש"ס שינה לסגול לא נתקבל שינויו".
11. בעמ' מט צוטט מאמרו של ר' יעקב עמדין מספר 'לוח ארש' בעניין ההוספות בברכת שמע קולנו, באורך של שש שורות. מה עניינו לכאן?
12. עמ' נב: "נשמתינו הפקודות. כ"ה בכל ס"י. ורש"ס חכך לשנות ל'נשמתינו המופקדות'... ועל פיו שינו ר"ע ור"א ווילנא בסידורם...". הערה מיותרת בת 8 שורות.
13. עמ' נג. כל ההערה על חשמונאי, מהו מקור השם ומשמעותו, מיותרת.
14. עמ' ס. כל ההערה ההיסטורית על מייסדי תפילת והוא רחום, מיותרת.
15. עמ' סג: "שמע מלכנו... בנוסח אשכנז המערבי ליתא".
16. עמ' עט: "הוא אלהינו אין עוד... ובנוסח אשכנז המערבי 'אין אחר' או 'ואין אחר'".
17. שם: "ה' ימלוך לעולם ועד... ובחלק מקהילות אשכנז אומרים רק עד 'תמלוך בכבוד', וכ"ה במחז"ו וברוקח". הערה זו אין לה מקום כאן, אלא שזה מה שנתר מן ההערה שהיתה במהדורה השניה (תש"ס), שבה נאמר: "ובחלק מקהילות אשכנז אין אומרים קדיש אחר עלינו ולכן אומרים רק עד 'תמלוך בכבוד' (ועיין למשל מנהגות וורמייזא לר"י קירכום)"; אלא שנודע למהדירים שלא משום כך אמרו באשכנז עד 'תמלוך בכבוד', שהרי בערבית אמרו קדיש אחרי עלינו²². וזהו דוגמא אחת מני רבים לשוני הרב והמעניין שבין המהדורות של הסידור 'אזור אליהו'.
18. עמ' רמט, לגבי הפיוט "חי ה' וברוך צורי", נאמר בהערה: "ע"פ מנהג אשכנז הקדום אין אומרים פסוקים לפני הקידוש... וכך אכן נהגו מרן הגר"ח מבריסק ומרן החזו"א זללה"ה". מלבד מה שהפיוט אינו מופיע ברוב הס"י ולא היה מן הצורך להכניסו, מה עניינם של הנהגותיהם של מקצת מגדולי ישראל לכאן?
19. עמ' צח: "בשבת בר"ח וביו"ט מגדול... וההסבר שחילוף המנהגים בין שבת לחול יסודו בטעות המדפיסים - הינו פרי דמיונו של בעל "ברוך שאמר" (האחרון) המשנה מדברי רבותינו הראשונים ובעלי השו"ע בכמה וכמה מקומות, וידוע שבהרבה דברים אין דעת חכמים נוחה ממנו. והגדיל לעשות חברו לדעה בעל "תולדות הגר"א" ששם דברים אלו בפי הגר"א - דבר שלא היה ולא נברא, ואכמ"ל".
- ראשית, ידיעה מעניינת: בספרו מקור ברוך חלק שלישי, עמ' 1408, מספר ר"ב

22 אולם, בהערה הסמוכה לה, בעניין קדיש שאחר עלינו, עדיין נאמר: "וייתכן שאזלי [הסידורים שאינם גורסים קדיש] לשיטתם, שאומרים עלינו רק עד תמלוך בכבוד".

עפשיין שאביו ר' יחיאל מיכל בעל "ערוך השולחן" הגיב על הרעיון הנ"ל כך: "כמה נעימה, כמה אהובה וחביבה הערה זו, ממש מרחבת את הדעת ומשמחת את הלב. אך... אך החדש, החדש! מי יוכל לומר זכיתי לבי לשנות מטבעת הנוסחאות שנטבעו מאז ומקדם!"

ולגופו של ענין: המהדירים לא הביאו מקורות לדברים הקשים שהטוחו בר' ברוך עפשיין בעל ה"תורה תמימה", לא על כך שהירבה לשנות מדברי רבותינו, לא על כך ש"ידוע" שאין דעת חכמים נוחה הימנו ולא איזה הם החכמים שנטרדו ממעשיו, וכן לא ייעשה; גם ההקבלה ההיסטורית בינו לבין רי"ל מימון בעל "תולדות הגר"א" ושא"ס אינה במקום, ולא ברור כלל מהי מקומה של הערה זו בסידור. ושוב בעמ' קפא, כשהובא בשם רנ"ה בסידורו ששמע בשם הגר"א שמניחים רק יד אחת על המתברך דאין לברך בשתי ידיים לבד מכהן, נאמר בהערה: "...והנה, שמועה זו בשם הגר"א מובאת גם בספר תורה תמימה ושם משמע שגם לכהן אין לברך בשתי ידיים כי לא מצינו ברכה בשתי ידיים רק לכהנים במקדש. ועיין מש"כ לעיל בסוף ברכת המזון בעניין מהימנותו של בעל תורה תמימה".

20. בהשלמות עמ' תקצח-תקצט, יש סיקור קצר בנושא ניקוד המילה "ושבחד" שבקדושה (מחלוקת בין הגר"ח מוולוז'ין לבין בעל 'מעשה רב'). לסיכומו כותב המהדיר: "אך מה לנו ולכל זה, חושבני שהמסורת החזקה ביותר שנשתמרה ממנהגי הגר"א היא אמירת ושבחד, הן אצל גדולי דורנו ההולכים בדרכו עד היום הלא הם הרב מבריסק והחזו"א זללה"ה משפחותיהם ותלמידיהם". אין זה המקום היחיד בו נזכרים החזו"א והגר"ז סולוביצ'יק בסידור, אך זהו המקום היחיד שהם, בני משפחותיהם ותלמידיהם מוכתרים בו בתור "גדולי דורנו ההולכים בדרכו עד היום!"

ה. תמיהות אחרות והוספות מעטות

1. עמ' יב, בסוף הלכה המצוטטת מן השו"ע: "וזה מלבד הכוונה לקיים מצות תפילין". תמיהני, אחרי הכוונה "שצונו הקב"ה להניח ארבע פרשיות", עדיין צריך לכווין לקיים מצוות תפילין?
 2. עמ' טו: והפשיט את העולה וכו'. מע"ר י"ב ושערי רחמים י"ד (ודלא כהבנת רנ"ה ומקצת מפרשי מע"ר). לא הוסבר מדוע העדיפו המהדירים הבנה זו על פני זולתה.
 3. עמ' לב: "המנהג המקובל היום לכפול [לעילא לעילא] מקורו בלבוש... אבל בס"י ליתא (ומצאנוהו רק בפירוש לסידור ר' הירץ משנת ש"כ)".
 4. עמ' לד: "ועל פיו שינו ויי"צ ועבו"י (וגם ר"ע ור"א...)" ר' עזריאל ובנו הקדימו את סטנוב בשמונים שנה.
 5. עמ' לו: "וליראה את שמך. כ"ה בכל ס"י, והגירסא 'וליראה שמך' מופיעה לראשונה בסידור ר"ע ור"א ווילנא ללא כל הסבר (!) ובעקבותיו בסידור רז"ה, אך לא נתקבלה בסידורים שאחריהם (למעט סידור רו"ה ועבו"י)".
- אך בסידור הרוקח כתב: "בברכה זו נחלקו רבינו שמואל החסיד ובנו ר"י החסיד,

לדברי האב יש בו ק"ב תיבות ולדברי הבן ק' תיבות". ובהמשך כתב: "יש שאין קורין ליראה את שמך ואז יש להם להוסיף הגדול". והרוקח עצמו השמיט בשל כך תיבת 'להשכיל'. על כל פנים נתבאר כאן מחלוקת אם בברכה זו ישנם רק מאה תיבות או שתיים נוספות, ולהדיא מפורש שיש שאין גורסים תיבת 'את', ולמעשה בנוסח שלפנינו יש ק"ג (!) תיבות. ועי' בסי' רש"ס שגם הוא כתב שיש ק"ב תיבות, וגרס תיבת 'את' אלא שהשמיט את תיבת 'ותלמדנו'. וממילא לפי הנוסח שאומרים תיבת 'ותלמדנו' צריך להשמיט את תיבת 'את'. גם מבואר בראשונים כי הפיסקה "ויחד לבבנו..." מיוסדת על הכתוב (תהלים פו, יא): "ויחד לבבי ליראה שמך", ולפי זה היה צריך להשמיט את תיבת 'את' (אך במנחת שי מביא גירסא ישנה: "יחד לבבי ליראה את שמך"). א"כ גירסה זו כבר מופיעה בראשונים, וזהו ההסבר לנוסחת ר"ע ור"א מוילנה. יתירה מזו, על איזה "סידורים שאחריהם" ניתן להסתמך אם לא על סידור רו"ה ועבודת ישראל?

6. עמ' מה: "כי פשענו. בס"י מצוין שכאן אומרים סליחות...". הרי לכך נקראו פזמונים אלו בשם 'סליחות', מפני שבאים בברכת סלח. והדברים עתיקים.
7. עמ' מט: "ובנה אותה... ורש"ס העדיף נוסח הספרדים שמהפכים הסדר... דאז הוי מעין החתימה סמוך לחתימה. וענה לו ע"ז הב"ח (סי' קי"ח) באריכות...". מן הראוי היה להדגיש שמדובר בב"ח על הטור חלק או"ח סימן קיח, ולא בתשובותיו. ויש לציין שמצאתי תשובה בנושא זה בשו"ת "משאת בנימין" לרבי אהרן בנימין סלניק ותלמיד הרמ"א (ומהרש"ל) סימן נה, שחי דור קודם לרבי יואל סירקש בעל הב"ח, המבאר ענין זה בארוכה ואף מביא מן הזוהר כנוסחתנו.
8. עמ' סז: "שומר ישראל. אומרים בתענית ציבור בלבד...", סימוכין לכך ראה במגן אברהם על או"ח, סוף סימן תרפה.
9. עמ' סט: "י"ג מידות ורבש"ע (ביו"ט ובעשי"ת). ליתא בס"י. כניסתם לסידורי אשכנז מקורה בספר קיצור של"ה לר"מ עפשטיין (ע"פ ספר שערי ציון)... מה עוד שבקיצור של"ה הביא מנהג אמירתם רק בר"ה יו"כ וג' רגלים (אלא שהוסיף שם שע"פ כתבי האריז"ל אומרים תפילה זו גם מר"ח אלול ואילך בהוצאת הס"ת)...". ר"א ברלינר כתב (כתבים נבחרים, א, עמ' 45): "המנהג לומר בימים מסוימים, בשעת הוצאת ספר תורה, את שלוש עשרה המידות - מקורו מבית מדרשו של האר"י. וכפי שיוצא מספר 'חמדת הימים', נקבע אותו מנהג מקודם לחודש אלול, אחר-כך התרחב לר"ה וליוה"כ"פ - ולבסוף התפשט גם על שלוש הרגלים". תפילת רבש"ע מקורה אמנם משערי ציון ולא מחמדת הימים.
10. עמ' עת: "דעת הגר"א דבתפילות שקבעו אין להוסיף כלל על הכרעות (ואפילו שלא בתפילת י"ח), ומשמע מדבריו שאין לכרוע בעלינו כשאומרים 'ואנחנו כורעים'". אך זה לשונו בביאור השו"ע סימן נו ס"ק י: "אבל נראה שאין לכרוע כלל בקדיש, דאין להוסיף כלל על הכרעות, ואין לומר כיון שאינו בתפלת י"ח לית לן בה, וכמ"ש התוס' בברכות לא א' בד"ה ומוצאו כו', דהתם תחנונים של יחיד איירי, ומה שלא קבעו בתפילה. אבל במה שקבעו, אפילו אינו בתפלת י"ח אין לכרוע, דהא אפילו

הכורע בהודאה של ברכת המזון והלל הרי זה מגונה". משמע מדבריו שהאיסור להוסיף בכריעות הוא באמירה שנתקנה - כלומר, נקבעה - ע"י חכמים להיאמר בתוך סדר התפילה ו**בציבור**. וכך גם ביארו מבאריו (דמשק אליעזר וזה השולחן). ולכו"ע לא נתקנה 'עלינו' להיאמר בסדר התפילה, ולכך אינה צריכה מנין עשרה. לפי זה אין שום הצדקה לאסור באופן גורף לכרוע במקומות אחרים, בעיקר שמבארי ביאור הגר"א ביארו באופן אחר, והיה ראוי עכ"פ להביא את דעתם בנידון²³.

ויעויין בביאור הגר"א לאו"ח סימן קלב ס"ק ט, שמשמע מדבריו דשלא בשעת תפלה אין כל איסור להשתחוות. ועוד, הרי מסופר שהיו כורעים בבית מדרשו בפשוט ידים ורגלים ביו"כ, ואף במקום שאינו נהוג בתפוצות ישראל, היינו בשמחת תורה (ראה אליאד, הגאון, א, עמ' 257). ויתכן שאכן לפי דעת הגר"א אין לכרוע בעלינו' בחזרת התפילה של ר"ה, אך אין זה נוגע לכאן.

11. עמ' צא: "רבתי נברך, יהי שם. ליתא בס"י... ונראה שם שכך היה המנהג ואולי לא כתבוהו בס"י כי אינו מגוף הברכה. ובמג"א ריש סי' קצ"ב הביא ג"כ מנהג זה...". סימוכין לסברא זו מצאתי בספר קדום יותר ממג"א, הוא הספר "אור חדש" להגאון ר' חיים בוכנר (נדפס לראשונה בקראקא תי"ד, ולאחרונה ע"י 'זכרון אהרן' ירושלים), כלל כז סעיף ד: "אחר שאכל ורוצה לברך בשלשה, יאמר: רבתי נברך... ומנהג אבותינו תורה היא. והעונים משיבים בלשון קדש: יהי שם...". לאמור, מנהג זה היה מקובל בדורם אע"פ שלא הופיע בסדורים.

עתה ראיתי כי בקובץ התורני 'נטעי נעמנים' (יוצא לאור ע"י מכון משנת רבי אהרן) קובץ א (כסלו תש"ס) עמ' פא, הערה 6, העיר ר' יצחק סץ על דברי 'אור חדש' אלו: "רבתי נברך, מצאנו לראשונה בשנת שס"ג בויניציאה בברכת המזון של מה"ר נפתלי ע"פ מהרש"ס". יעויין שם.

12. עמ' קפד: "טבילה בליל שבת מוטב לטבול במוצאי שבת. אבל מאידך שמעתי מהגר"ש אויערבאד ששמע מהגר"ר בענגיס ששמע מזקן ששימש בצעירותו את הגר"ח מוואלאז'ין, שהיה הולך עם הגר"ח כל שבת למקוה. וגם מהגר"ש דבליצקי שמעתי, שהפרושים בא"י טבלו בשבת בצונן"²⁴. אם בשמועות עסקינן, שמעתי גם

23 בפרט במקום שהמגן אברהם כתב ע"ז (סימן קלב ס"ק ב): "ויכרע וישתחוה, שלא יראה ככופר" (ובסימן קיג ס"ק ג כתב מטעם האמור: "ואפשר שישחה מעט").

24 גם כאן השווה לדברי המהדורה השניה: "בשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סימן ל"ד) מובאת שמועה שתלמידי הגר"א בבואם לירושלים סגרו את המקוואות בשבת עד שגברה יד החסידים". מקור השמועה ששמע הרב י"י ווייס נמצאת בספר "על חומתיך ירושלים" לר' משה בלוי, עמ' יא: "מספרים במשפחה שהגאון מקאליש ר' מאיר אורבך ששמש אז כרב ירושלים פקד בימיו לנעול את המקוה לגברים בחצר ר' יהודא החסיד בעיר העתיקה בשבת, כדי למנוע טבילת מקוה ביום השבת. לשבת הבאה שכר ר' אורי [אורנשטיין, מחסידי חב"ד] 'גוי' מערב שבת שישבור את המנעול בשבת בבקר, וירד וטבל. כשמע זאת הגאון מקאליש זיע"א, אמר: כשר' אורי רוצה דוקא, יש להשאיר את המקוה פתוחה". דברים אלו

אני מפי זקן אחד מיקירי ירושלים - ר' אורי וינברג מבתי הונגרים - ששמע מפי אחד מנכיי הדעת שבקרתא ורב ישעיה חעשין שמו, שפעם אחת שיחרו כמה מן המעוררים אל פתחו של מארי דאתרא, הגר"ש סאלנט, בבקשה שיאסור על פתיחת המקוואות בשבת. ביקש מהם הגאון רבי שמואל לשוב אצלו לאחר השבת ואז ידון בשאלתם. בצהרי אותו שבת יצאה השמועה בעיר כי הגאון הנזכר שהה במי המקווה כשעתיים בצפרא דשבתא. ושמה ממעשיות ואגדות פורחות דוגמת אלה נבעו השמועות חסרות הסימוכין, שמקומם אולי במאמר מקיף אודות עניין זה - אך לא בפסקים קצרים המשולבים בסידור התפילה.

13. עמ' רכא: "בעת היות הגר"ח בוילנא, הקפיד מאד על גבאים דבהמ"ד הגאון על מה שמוכר השמש המצוות בשבת ויו"ט, דזה הוי כמקח וממכר, ואמר: הגם לכבוש את המלכה עמי בבית, לעשות נגד הלכתא של אדמו"ר".

מצאתי מקור לכך בספרו של הרב יששכר יעקבסון, נתיב בינה, ב, תל-אביב 1968, עמ' 218, מדברי "אור זרוע": "מה שנוהג שליח ציבור כשקורא בשבת בספר תורה, ופעמים מברך את הקורא בתורה ואומר: מי שברך אברהם יצחק ויעקב הוא יברך את פלוני שיתן נדד לכבוד התורה, היה מורי אבי זצ"ל תמיה על המנהג. דתנן: ואילו הן משום מצוה: לא מקדישין, לא מערכין ולא מחרימין וכו', ואמרי בגמרא: מאי טעמא? גזירה משום מקח וממכר... השתא, לידור לגבוה אסור, כל שכן להדיוט". משמע, שלדעת האו"ז קיים אף איסור לנדור לכבוד התורה, מלבד מכירת מצוות, ואף הוא נכלל בגזירת מקח וממכר.

14. מתוך מאמר של הרב טוביה כצמאן (בהכנה): "עיינתי במאמר על נוסח קדיש שבסוף הסידור [= אזור אליהו]. בתחילה כתב דלית מאן דפליג שהמילים יתגדל ויתקדש עברית, ובזה התעלם מהרשב"א (שו"ת ח"א סימן נד) והר"ו"ה (הקדמה לליל יוה"כ) שכתבו שכל נוסח הקדיש נתקן בארמית, וכן משמע בתוס' ברכות ג ע"א ד"ה ועונין. אח"כ הביא כלל ידוע שבעברית אומרים יתפעל ולא יתפעל ותתפעל ולא תתפעל, בלי לדעת שהר"ז"ה בדה אותו מלבו, ושכבר הרד"ק בספר מכלול חולק עליו. שוב שאל מדעת עצמו כמה שאלות על כלל זה, ולא ידע שהר"ז"ה עצמו תירץ עליהן..."

* * *

סידור 'אזור אליהו' על הערותיו, נספחיו ומהדורותיו הרבות, הביא להתעניינות חסרת-תקדים של אלפי בני תורה בנוסח התפילה של הגר"א בפרט, ולדקדוק בנוסח התפילה בכלל, ואין ספק שהוא עדיין הסידור המדויק ביותר; על כך יש ללא ספק להודות למהדירים ולמו"ל. אולם לדעתי חוסר העקביות והשיטתיות של המהדירים עומד בעוכרי הסידור, ויש עוד מקום לעריכה מדויקת ושיטתית שתבטא נאמנה את נוסח הגר"א בתפילה.

קשה להולמם, שהרי כשבאו תלמידי הגר"א לירושלים, בסביבות שנת תק"ע, עדיין לא היו חסידים בירושלים וספק אם היו מקוואות שנצרכו לסגור בשבת.